

А.Қ. Нұрманова^{1*} , К.М. Жаулин¹ , С.Б. Кутигулов¹ , Г.Е. Өтесова¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан.

*e-mail: ayaguz1510@mail.ru

МАҢҒЫСТАУДА КЕҢЕСТІК БАСҚАРУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ АДАЙ УЕЗІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақсаты. Мақала 1917–1920 жылдардағы Маңғыстауда кеңестік басқару институттарының қалыптасуы мен Адай уезінің құрылуын биліктің легитимдігі, мәжбүрлеу, ресурстық қамтамасыз ету және аумақтық бейімделу арақатынасында талдайды. Зерттеудің мақсаты революциялық және азамат соғысы жағдайындағы билік үзілістерінің жергілікті басқару құрылымдарын қандай тетіктер арқылы өзгерткенін және бұл үдерістің Адай уезінің құрылуына қалай алып келгенін анықтау.

Әдіснама. Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Маңғыстау облысының мемлекеттік архивіндегі құжаттар, жарияланған архивтік жинақтар және оқиғаға қатысушылардың естеліктері құрайды. Проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және институционалдық талдау әдістері, сондай-ақ үдерісті қадағалау тәсілі қолданылды. 1917 жылғы Ақпан революциясынан 1920 жылы Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесінде бекітілуіне дейінгі институционалдық өзгерістер бес кезеңге бөлініп, билік органдарының құзыреті, жергілікті өкілдік, ресурстарды жұмылдыру және аумақтық бағыныс динамикасы салыстырылды.

Нәтижелер. Талдау Маңғыстаудағы кеңестік басқарудың бірізді және сызықтық жолмен қалыптаспағанын көрсетті. Үдерістің өзара байланысты төрт негізгі тетігі анықталды: институционалдық қабаттасу; сайланбалы органдарды төтенше басқару құрылымдарының алмастыруы; мәжбүрлеу мен ресурстық жұмылдырудың тоғысуы; аумақтық бейімделу. Ақпан революциясынан кейін бұрынғы әкімшілік аппарат толық жойылмай, комиссарлық басқару, атқару комитеттері, қоғамдық ұйымдар мен кеңестер қатар әрекет етті. Азамат соғысы жағдайында ревкомдар саяси және әскери өкілеттікті шоғырландырғанымен, олардың нақты басқару мүмкіндігі жергілікті көлік, мал, азық-түлік, байланыс және өкілдік желілеріне тәуелді болды. 1920 жылғы Маңғышлақ пен Адай ревкомдары арасындағы құзырет бәсекесі аумақты басқару мен ресурстарды жұмылдыру мәселелерін тоғыстырды. Адай уезінің құрылуы осы әкімшілік, ресурстық және аумақтық тәжірибелердің құқықтық бекітілуінің нәтижесі болды.

Ғылыми жаңалығы және практикалық маңызы. Зерттеу саяси биліктің ауысуы мен әкімшілік сабақтастықты, формалды өкілеттік пен нақты басқару қабілетін, мәжбүрлеу мен жергілікті келісуді өзара ажырата отырып қарастырады. Адай уезінің құрылуы бір реттік құқықтық актінің нәтижесі емес, 1917-1920 жылдары қалыптасқан институционалдық қабаттасу, төтенше алмастыру, ресурстық жұмылдыру және аумақтық бейімделудің жинақталған қорытындысы ретінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: Маңғыстау, Маңғышлақ уезі, Адай уезі, кеңестік институттар, революциялық комитет, легитимдік, аумақтық бейімделу.

Нурманова А.К. ^{1*}, Жаулин К.М. ¹, Кутигулов С.Б. ¹, Өтесова Г.Е. ¹

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

*e-mail: ayaguz1510@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТОВ СОВЕТСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В МАНГИСТАУ И ОБРАЗОВАНИЕ АДАЕВСКОГО УЕЗДА

Аннотация

Цель. В статье анализируются формирование институтов советского управления в Мангистау в 1917-1920 гг. и образование Адаевского уезда во взаимосвязи легитимности власти, принуждения, ресурсного обеспечения и территориальной адаптации. Цель исследования заключается в выявлении механизмов, посредством которых разрывы политической власти в условиях революции и Гражданской войны трансформировали местные структуры управления и привели к образованию Адаевского уезда.

Методология. Источниковую основу исследования составили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан и Государственного архива Мангистауской области, опубликованные сборники архивных документов, а также воспоминания участников событий. В работе применены проблемно-хронологический, историко-сравнительный и институциональный методы анализа, а также метод процесс-трейсинга. Институциональные изменения от Февральской революции 1917 г. до закрепления Адаевского уезда в системе Казахской АССР в 1920 г. разделены на пять этапов. Проведено сопоставление компетенций органов власти, форм местного представительства, динамики мобилизации ресурсов и территориальной подчиненности.

Результаты. Анализ показал, что формирование советского управления в Мангистау не носило последовательного и линейного характера. Выявлены четыре взаимосвязанных механизма данного процесса: институциональное наложение; чрезвычайное замещение выборных органов структурами чрезвычайного управления; взаимосвязь принуждения и ресурсной мобилизации; территориальная адаптация. После Февральской революции прежний административный аппарат не был полностью ликвидирован: комиссарское управление, исполнительные комитеты, общественные организации и советы действовали параллельно. В условиях Гражданской войны революционные комитеты сосредоточили политические и военные полномочия, однако их реальная управленческая способность зависела от местных транспортных средств, скота, продовольствия, коммуникаций и сетей представительства. Конкуренция за полномочия между Мангышлакским и Адаевским ревкомом в 1920 г. объединила вопросы территориального управления и мобилизации ресурсов. Образование Адаевского уезда стало результатом правового закрепления сложившихся административных, ресурсных и территориальных практик.

Научная новизна и практическая значимость. В исследовании разграничиваются смена политической власти и административная преемственность, формальные полномочия и реальная управленческая способность, принуждение и согласование с местным обществом. Образование Адаевского уезда рассматривается не как результат единовременного правового акта, а как совокупный итог институционального наложения, чрезвычайного замещения, ресурсной мобилизации и территориальной адаптации, происходивших в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: Мангистау, Мангышлакский уезд, Адаевский уезд, советские институты, революционный комитет, легитимность, территориальная адаптация.

A.K.Nurmanova^{1*}, K.M.Zhauilin¹, S.B.Kitigulov¹, G.E.Utesova¹

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan

*e-mail: ayaguz1510@mail.ru

FORMATION OF SOVIET GOVERNANCE INSTITUTIONS IN MANGYSTAU AND THE ESTABLISHMENT OF THE ADAI UYEZD

Abstract

Purpose. This article examines the formation of Soviet governance institutions in Mangystau between 1917 and 1920 and the establishment of the Adai Uyezd through the interrelationship between political legitimacy, coercion, resource provision, and territorial adaptation. The study aims to identify the mechanisms through which disruptions of political authority during the Revolution and the Civil War transformed local governance structures and ultimately led to the establishment of the Adai Uyezd.

Methodology. The study draws on documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of Mangystau Region, published collections of archival documents, and memoirs of participants in the events. The research employs problem-chronological, historical-comparative, and institutional methods, as well as process tracing. Institutional changes from the February Revolution of 1917 to the incorporation of the Adai Uyezd into the administrative system of the Kazakh ASSR in 1920 are divided into five stages. The analysis compares the competencies of governing bodies, forms of local representation, patterns of resource mobilization, and changes in territorial subordination.

Results. The analysis demonstrates that the formation of Soviet governance in Mangystau did not follow a consistent or linear trajectory. Four interconnected mechanisms were identified: institutional layering; the emergency replacement of elected bodies by extraordinary governing structures; the interaction between coercion and resource mobilization; and territorial adaptation. Following the February Revolution, the former administrative apparatus was not completely dismantled: commissarial administration, executive committees, public organizations, and soviets operated simultaneously. During the Civil War, revolutionary committees concentrated political and military authority, yet their actual governing capacity depended on local transport, livestock, food supplies, communication networks, and systems of representation. In 1920, competition for jurisdiction between the Mangyshlak and Adai revolutionary committees brought together questions of territorial governance and resource mobilization. The establishment of the Adai Uyezd represented the legal consolidation of the administrative, resource-based, and territorial practices that had developed during this period.

Scientific Novelty and Practical Significance. The study distinguishes between changes in political authority and administrative continuity, between formal powers and actual governing capacity, and between coercion and negotiated interaction with local society. The establishment of the Adai Uyezd is interpreted not as the result of a single legal act, but as the cumulative outcome of institutional layering, emergency substitution, resource mobilization, and territorial adaptation that developed between 1917 and 1920.

Keywords: Mangystau, Mangyshlak Uyezd, Adai Uyezd, Soviet institutions, revolutionary committee, legitimacy, territorial adaptation.

Кіріспе

1917-1920 жылдары Маңғыстауда мемлекеттік биліктің атауы, қоғамға жету тетігі, аумақтық шегі мен күнделікті міндеттері бірнеше рет өзгерді. Ақпан революциясы патшалық әкімшілікті жойғанымен, оның кеңсе аппараты, байланыс арналары және уездік-волостық бөлінісі сақталып қалды. Уақытша өкімет комиссары, атқару комитеттері, мұсылман ұйымдары, солдат және жұмысшы депутаттарының кеңестері бір уақытта қызмет атқарды. Қазан төңкерісі мен Азамат соғысы басқаруды одан әрі тұрақсыздандырды. Форт-Александровскідегі билік әскери жағдайға қарай ауысып, тұрақты кеңестердің қызметін революциялық комитеттер жалғастырды. Бұл

өзгерісті ескі биліктің орнына жаңа билік келген қарапайым ауысу үлгісімен түсіндіру жеткіліксіз.

Мәселенің ғылыми маңызы өңірдің географиялық және әлеуметтік ерекшеліктерімен күшейеді. Маңғышлақ уезі Закаспий облысына қарағанымен, жергілікті қазақ қауымдарының көші-қон жолдары, сауда айырбасы мен туыстық байланыстары Ойыл, Гурьев және Ақтөбе бағыттарымен ұштасып жатты. Каспий порттары, балық кәсіпшіліктері, тұз өндірісі және түбек арқылы өтетін теңіз қатынасы уезді Кавказ, Астрахан және Түркістанмен байланыстырды. Осындай тоғысқан кеңістікте кімнің бұйрығы заңды саналды, кім азық-түлік пен көлік ресурсын жинай алды және қай орталық аумаққа әкімшілік талап қоя алды деген сұрақтар биліктің нақты мазмұнын айқындады.

Зерттеу мына сұраққа жауап іздейді: 1917-1920 жылдардағы билік үзілістері Маңғыстауда кеңестік басқаруды қандай тетіктер арқылы қалыптастырды және бұл үдеріс неліктен Адай уезінің құрылуына алып келді? Мақаланың мақсаты - Маңғышлақтағы билік институттарының өзгерісін легитимдік, мәжбүрлеу, ресурстық қамтамасыз ету және аумақтық бейімделу байланысында түсіндіру. Осы мақсатқа сай Ақпан революциясынан кейінгі институционалдық қабаттасу анықталды, кеңестер мен ревкомдардың нақты өкілеттігі салыстырылды, соғыс кезіндегі мобилизациялық тәжірибенің басқаруға ықпалы талданды. Сонымен бірге Маңғышлақ пен Адай болыстарының әкімшілік бағынысы үшін бәсеке және Адай уезінің құрылуына жеткізген шешімдер қарастырылды.

Зерттеу гипотезасы Маңғыстаудағы кеңестік басқарудың бірізді қалыптаспағанын алға тартады. Билік үзілістері кезінде ескі және жаңа тәртіптер қабаттасты, сайланбалы органдарды төтенше ревкомдар алмастырды, әскери талаптар ресурстық айырбаспен ұштасып, әкімшілік шекаралар көшпелі қозғалыс пен шаруашылық байланыстарға бейімделді. Адай уезінің құрылуына жергілікті кеңістіктің әлеуметтік-экономикалық тұтастығын жаңа автономиялық шекарамен сәйкестендіру қажеттігі және бірнеше әкімшілік орталық арасындағы құзырет бәсекесі ықпал етті.

Зерттеу нысаны - 1917-1920 жылдары Маңғыстауда әрекет еткен әкімшілік және саяси институттар. Зерттеу пәніне олардың құзыреті, кадрлық сабақтастығы, ресурстық мүмкіндігі және аумақтық шешімдерге қатысы кіреді. Маңғыстау жағдайы революциялық билікті шекаралық өңір тұрғысынан қарастыруға қолайлы. Мұнда империялық уезд аппараты, Каспий порты, көшпелі болыстар және әртүрлі саяси орталықтардың талаптары бір кеңістікте түйісті. Сондықтан өңірлік материал кеңестік мемлекеттің жарияланған нормасы мен күнделікті басқару қабілетінің арасындағы айырманы нақтылауға мүмкіндік береді.

Талдау биліктің тұрақтылығын мекеменің атауымен емес, өкімнің орындалуы, ақпараттың жиналуы, азық пен көліктің жұмылдырылуы және жергілікті өкілдердің қатысуы арқылы бағалайды. Осындай өлшем Адай уезінің құрылуын бір реттік құқықтық акт шеңберінде қалдырмай, оған жеткізген шешімдер тізбегін қалпына келтіруге жағдай жасайды. Мақаланың ғылыми міндеті - өңірлік оқиғаларды мемлекет құрудың классикалық теорияларымен байланыстырып, олардың қолданылу шегін көрсету. Практикалық маңызы архивтік істерді салыстыруға арналған индикаторлар мен бес кезеңді хронологиялық үлгінің ұсынылуынан көрінеді. Бұл тәсіл құқықтық норма, мекемелік құрылым және күнделікті орындау тәжірибесін бір талдау деңгейінде ұштастырып, өңірлік оқиғаның жалпы мемлекеттік өзгерістегі орнын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Қазақстандағы 1917 жылғы революция мен Азамат соғысының жалпы барысы кеңестік кезеңдегі еңбектерде таптық күрес пен кеңес билігінің «заңды жеңісі» логикасында түсіндірілді. Ф. Гайда мен Ф. Маликов Ақпан революциясының саяси қағидалары мен Қазақстандағы салдарын жүйелесе, Түркістан әскери округінің тарихы және Азамат соғысына қатысушылар естеліктері әскери операциялар мен кеңестік жасақтардың қызметіне басымдық берді (Гайда, 2017; Маликов, 1972; Радкевич, 1959; Бейсембаев & Пахмурный, 1960). Ә. Жангелдин экспедициясы туралы А. Олейник еңбегі мен интервенция жөніндегі құжаттар жинағы Каспий-

Закаспий бағытының әскери-логистикалық мәнін ашады (Олейник, 1961; Иностранная военная интервенция..., 1963). Бұл еңбектердің телеологиялық тілі жергілікті институттардың тұрақсыздығын, балама билік жобаларын және халықтың күнделікті келісу тәжірибесін көбіне екінші қатарға ығыстырды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулер саяси-әкімшілік өзгерістерді ұлттық мемлекеттілік және аумақтық тұтастану мәселесімен байланыстыра қарастырды. Қазақстан тарихының академиялық басылымы жалпы контекст ұсынса, Қ. Ақанов автономия астанасын таңдау арқылы жаңа республиканың кеңістік құру логикасын көрсетеді (Қазақстан тарихы, 2002; Ақанов, 2017). З.Ижанов құрастырған Маңғышлақ құжаттары мен өңір тарихына арналған жинақтар жергілікті бұйрықтарды, хаттамалар мен есептерді ғылыми айналымға енгізді (Ижанов, 2015a, 2015b). Э.Абланова Маңғыстауды кеңестендірудегі ревкомдардың алғашқы саяси билік органы болғанын арнайы зерттеді (Абланова, 2023). А. Нұрманованың саяси қуғын-сүргін жағдайындағы тұлғалық әрекет туралы мақаласы микроисторияның орталық идеологиялық құрылымдарды жергілікті тәжірибемен байланыстыру әлеуетін аңғартады (Нұрманова, 2025). Осы зерттеулер маңызды деректік негіз қалыптастырғанымен, кеңес институттарының қалыптасуы мен Адай уезінің құрылуын бір аналитикалық модельде түсіндіру әлі де жеткіліксіз.

Соңғы жылдардағы Орталық Азия зерттеулері аймақты Мәскеуден тараған саясаттың енжар шеті ретінде қараудан бас тартып, империялық мұраның, жергілікті агенттіктің және білім өндірудің өзара байланысына назар аударды. А. Халид кеңестік және империялық өзгерістерді Орталық Азияның ұзақ мерзімді тарихына енгізеді; М. Ларюэль ұлт пен периферияның өзара құрылуын талдайды; Р. Айзекс пен Э. Марат редакциялаған еңбектер аймақты зерттеудің жаңа тақырыптары мен тәсілдерін жинақтайды (Khalid, 2021a; Laruelle, 2021; Isaacs & Marat, 2021; Isaacs, 2022). Орталық Азия тарихын жазудағы отарсыздандыру, жергілікті тілдегі дерек пен зерттеушінің позициясы мәселелері Кассымбекова мен Чокобаева, Занка, Тутумлу еңбектерінде көтерілді (Kassymbekova & Chokobaeva, 2021; Zanca, 2021; Tutumlu, 2021). Аймақтану ғылымының институционалдық ахуалы мен академиялық еркіндік мәселесін Марат, Антонов, Лемон және Муллоджонов талқылайды (Marat, 2021; Antonov et al., 2021). Бұл әдіснамалық бетбұрыс Маңғыстаудағы өзгерісті «орталық шешім - жергілікті орындау» схемасынан тыс оқуға негіз береді.

Қазіргі зерттеулер империядан кейінгі қауіпсіздік пен тәртіп орнату практикаларын да жаңаша түсіндіреді. Лоттхольц пен Бонакер постимпериялық саясатта қауіпсіздендіру мен саясатсыздандырудың қатар жүретінін көрсетсе, Шик Қазақстандағы тұрақтылық саясатының бейресми институттарға тәуелділігін, Мегоран мен Рахматуллаев шекаралық кеңістіктегі этникалық басқару мен зорлықсыздандыру тетіктерін талдайды (Lottholz & Bonacker, 2022; Bonacker & Lottholz, 2022; Schiek, 2022; Megeran & Rakhmatullaev, 2022). Рудзите мен Клучевска модернизация мен даму тілінің аймақтық билік қатынастарын жасыра алатынын ескертеді (Rudzite & Kluczevska, 2021). Кули сыртқы күштер мен шеткері аймақ арасындағы байланысты, Марковиц пен Радниц режимдер мен мемлекетті зерттеудің салыстырмалы мүмкіндігін көрсетеді (Cooley, 2021; Markowitz & Radnitz, 2021). Бұл еңбектер тікелей 1917-1920 жылдарды зерттемегенімен, биліктің шет аймақта қалай материалданатынын сұрауға мүмкіндік беретін ұғымдық қор береді.

Еуразиялық кеңістіктің экологиялық және әлеуметтік тарихы зерттеу аясын кеңейтеді. Сара С. Кэтин құрғақ далалық аймақтардағы аграрлық басқару мен экологияны, Ю. Пенати кеңестік Орталық Азия ауылының өндіріс, жер және еңбек қатынастарын, Э. Коллинз исламды саясиландырудың ұзақ мерзімді институттық алғышарттарын зерттейді (Keating, 2022; Penati, 2024; Collins, 2023). Э. Кирасирова халықаралық революциялық желілердің шығыс халықтарымен қатынасын, И. Скарборо империялық күйреудегі орталық пен шет динамикасын талдайды (Kirasirova, 2024; Scarborough, 2023). С. Левицкий мен Л. Уэй революциялық режимдердің ұйымдық негізін, Д. Керальт соғыс пен мемлекеттің қаржылық тәуелділігін салыстырмалы тұрғыдан түсіндіреді (Levitsky & Way, 2022; Queralt, 2022). Осы еңбектер Маңғыстаудағы азық-

түлік, мал, көлік және порттық қатынастарды биліктің нақты ресурстық негізі ретінде қарастыруға жол ашады.

Мақаланың теориялық негізіне бірнеше өзара сабақтас тұжырым енгізілді. М. Вебердің легитимді үстемдік пен құқықтық-рационалды бюрократия туралы пікірі бұйрықтың шығарылуы мен оған мойынсұнудың арасын ажыратуға көмектеседі (Weber, 1978). Т. Скочпол мемлекеттік аппараттың күйреуін революция кезіндегі әкімшілік қабілет дағдарысымен байланыстырады (Skocpol, 1979). Ч. Тиллидің мәжбүрлеу, капитал және мемлекет құру байланысы мен М. Маннның деспотиялық және инфрақұрылымдық билік айырмасы әскери бұйрықтың уезд аумағында орындалу шегін бағалауға негіз болды (Tilly, 1992; Mann, 1984). Тарихи институционализм күрт үзіліс кезінде де ережелердің бұрынғы ізге тәуелді болатынын, ал өзгерістің қабаттасу және біртіндеп қайта бағдарлану арқылы жүретінін түсіндіреді (North, 1990; Pierson, 2000; Mahoney, 2000; Thelen, 2004). Дж. Мигдалдың «мемлекет қоғам ішінде» тәсілі жергілікті қауымдар мен билік органдарының келісуі мен бәсекесін бір талдау аясында қарауға негіз береді (Migdal, 2001). Дж. Смил ұсынған кеңейтілген хронология Азамат соғысын өзара қабаттасқан аймақтық қақтығыстар жиынтығы ретінде оқуға мүмкіндік береді (Smele, 2015).

Осы теориялық негізде «үзілісті институционалдану» ұғымы ұсынылады. Ұғым билік ұйымдары бірнеше рет таратылып, қайта құрылған кезде басқару тәжірибесінің бұрынғы аппарат, жергілікті делдалдар және ресурстық желілер арқылы ішінара сақталуын әрі жаңа аумақтық тәртіпке бейімделуін білдіреді. Ол төрт құжаттық белгімен тексеріледі: институттардың қабаттасуы, төтенше алмастыру, мәжбүрлеу мен ресурстың тоғысуы, аумақтық бейімделу. Бағалау кезінде органның атауынан гөрі оның өкім шығару, ақпарат жинау, ресурс жұмылдыру, дау реттеу және аумақты басқару қабілеті ескерілді.

1-кесте.

Теориялық ұғымдарды эмпириялық операциялау

Теориялық бағыт	Негізгі ұғым	Эмпириялық индикатор	Маңғыстаудағы көрінісі
М. Вебер	Легитимдік және құқықтық-рационалды билік	Жазбаша өкім, тұрақты құзырет, мойындау	Комиссар, кеңес және ревком бұйрықтарының қатар жүруі; өкілеттік дауы
Т. Скочпол	Мемлекеттік аппараттың күйреуі	Басқару иерархиясының үзілуі, орталықтың әлсіреуі	1917 жылғы көпорталық билік; 1919 жылы Форттың бірнеше рет ауысуы
Ч. Тилли / М. Манн	Мәжбүрлеу-ресурс және инфрақұрылымдық билік	Әскер, реквизиция, есеп, байланыс, әлеуметтік қызмет	10 мың қой, көлікпен қамту, азық бөлу, санитарлық және кәсіпшілік бақылау
Тарихи институционализм	Жолға тәуелділік, қабаттасу, қайта бағдарлау	Ескі аппараттың сақталуы және жаңа мақсатқа бейімделуі	Империялық уезд кеңсесінің кеңес/ревком тұсында жалғасуы; Форттың жаңа автономияға бағынысы
Дж. Мигдал	Мемлекет қоғам ішінде	Жергілікті делдал, келіссөз, бәсекелі ереже	Болыс өкілдері, мұсылман ұйымы, жылжымалы Адай ревкомы, көлік пен мал жөніндегі келісім

Ескерту. Кестені авторлар зерттеудің теориялық моделі негізінде құрастырған.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Маңғыстау облысының мемлекеттік архивінде сақталған материалдар құрайды. ҚР ОМА-ның 40-қорындағы істерден 1917 жылғы реквизицияланған жұмысшыларды қайтару, болыстық сайлау тәртібін өзгерту және Маңғышлақтағы әкімшілік шешімдер жөніндегі хат-хабар пайдаланылды (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.; 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.; 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95–96-пп.). Маңғыстау архивінің 294-қорындағы материалдар уездік кеңес пен алғашқы революциялық комитеттердің қызметін, ал 17-қор құжаттары 1919–1920 жылдардағы әскери-саяси жағдай мен жергілікті басқарудың қалпына келу үдерісін сипаттайды (МАО, 294-қ., 1-т., 1-іс, 3–4-пп.; МАО, 17-қ., 1-т., 15-іс, 137-п.). Архивтік материалдар Ижанов жариялаған құжаттар жинақтарымен, Азамат соғысы кезеңіне қатысты құжаттық басылымдармен және қарсы тарап өкілінің естелік сипатындағы деректерімен салыстырылды (Ижанов, 2015a, 2015b; Иностранная военная интервенция..., 1963; Толстов, 1921). Мұндай деректер жиынтығы ресми әкімшілік шешімдерді ғана емес, олардың жергілікті деңгейдегі іске асу ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік берді.

Деректерді пайдалану барысында олардың шығу тегі, авторлығы, жасалу мақсаты және тарихи контексті ескерілді. Әрбір құжат зерттеу нысанына қатысты ақпарат көзі ретінде қарастырылып, оның мазмұны автоматты түрде объективті шындықтың тікелей көрінісі ретінде қабылданбады. Мысалы, хаттама, бұйрық немесе есеп белгілі бір органның өз қызметін заңды және тиімді етіп көрсету мақсатына қызмет етуі мүмкін. Сондықтан құжатта шешімнің тіркелуі оның іс жүзінде толық орындалғанын өздігінен дәлелдемейді. Осыған байланысты нормативтік сипаттағы өкімдер нақты әрекеттер, жергілікті жауаптар және кейінгі құжаттар арқылы тексерілді. Құжаттағы үнсіздік те талдаудың бір бөлігі ретінде қарастырылды: бұйрықтың белгілі бір болысқа жетпеуі, қайта жіберілуі, орындалу мерзімінің созылуы немесе оның жергілікті деңгейде ескерілмеуі басқару коммуникациясының әлсіздігін көрсететін жанама белгі ретінде бағаланды.

Деректердің өзара верификациясы үш бағытта жүргізілді. Біріншіден, бір оқиғаға қатысты әртүрлі әкімшілік органдардың құжаттары салыстырылды. Екіншіден, кеңестік сипаттағы есептер мен ресми құжаттар қарсы тараптың естеліктері және кейін жарияланған құжаттық жинақтармен салыстырылды. Үшіншіден, құжаттағы мәліметтің кейінгі әкімшілік өзгерістермен сәйкестігі тексерілді. Негізгі деректер бірнеше тәуелсіз дерек көзінде сәйкес келген жағдайда оқиғаның негізгі өзегі неғұрлым сенімді деп қабылданды. Ал қарама-қайшы мәліметтер болған жағдайда олардың қайсысы шынайы екенін біржақты анықтаудан гөрі, айырмашылықтың пайда болу себептері талданды. Бұл тәсіл әсіресе Азамат соғысы кезеңіндегі саяси және әскери оқиғаларды зерттеуде маңызды, өйткені тараптардың әрқайсысы оқиғаларды өз мүддесіне сәйкес сипаттауы мүмкін.

Деректік корпус мақсатты іріктеу қағидасымен құрылды. Зерттеу сұрақтарына тікелей қатысы бар құжаттар төрт тақырыптық топқа бөлінді: билік органдарының құрылуы мен құзыреті; кадрлар мен өкілдік; әскери-шаруашылық жұмылдыру; әкімшілік шекаралар мен аумақтық бағыныс. Бір оқиғаның бірнеше нұсқасы сақталған жағдайда оқиға уақытына жақын жасалған бастапқы құжаттарға басымдық берілді, ал кейінгі естеліктер мен жинақтар түсіндіруші және салыстырмалы материал ретінде қолданылды. Құжаттың түпнұсқа немесе көшірме сипаты, авторлық мүддесі, мәтіннің кейінгі редакциялану ықтималдығы және құжат жасалған саяси жағдай қорытындының сенімділік деңгейін бағалау кезінде ескерілді.

Жұмыста проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және институционалдық талдау әдістері қолданылды. Проблемалық-хронологиялық әдіс 1917 жылғы наурыздан 1920 жылғы қазанға дейінгі үдерісті бірнеше өзара байланысты кезеңге бөліп, әр кезеңде билік құрылымдарының өзгеру логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Кезеңдеу тек саяси биліктің ауысу күндеріне негізделмей, басқару қызметінің нақты өзгерістерін де қамтыды. Кезең шекарасы жоғарғы органның құзыреті, жергілікті өкілдік, ресурс жинау тәртібі немесе аумақтық

бағыныс сияқты кемінде екі индикатор қатар өзгерген жағдайда белгіленді. Осы арқылы кезеңдерді тек мекеме атауларының ауысуына қарай бөлудің қаупі азайтылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс комиссарлық басқару, уездік кеңес, атқару комитеті және революциялық комитеттердің құрамы, өкілеттігі, кадрлық базасы және аумақтық қамтуын салыстыру үшін пайдаланылды. Институционалдық талдау ресми норма мен күнделікті басқару практикасының арасындағы алшақтықты анықтауға бағытталды. Үдерісті қадағалау тәсілі Адай уезінің қалыптасуына жеткізген аралық буындарды бірізді қарастыруға мүмкіндік берді. Олардың қатарына Ойыл мен Форт-Александровск арасындағы байланыс, өкілдер жіберу, мал дайындау жөніндегі даулар, ревкомдардың құзырет қайшылықтары және автономия аумағын құқықтық тұрғыдан бекіту мәселелері енгізілді.

Теориялық ұғымдар нақты эмпирикалық индикаторлармен байланыстырылды. Легитимдік органның кімнің атынан сөйлегені, оның шешімдерінің жергілікті өкілдер тарапынан мойындалуы және қабылданған шешімдердің орындалу деңгейі арқылы бағаланды. Инфрақұрылымдық билік тұрақты байланыс орнату, есеп жүргізу, азық-түлік пен басқа да ресурстарды бөлу, денсаулық сақтау және сауданы реттеу қабілетінен көрінді. Әскери жасақтарды ұйымдастыру, реквизиция жүргізу және міндеттемелер жүктеу мәжбүрлеу тетіктерінің белгілері ретінде қарастырылды. Аумақтық бейімделу әкімшілік шекаралардың көші-қон бағыттарына, айырбас қатынастарына және көлік-коммуникациялық жолдарға сәйкестігі арқылы талданды. Осы өлшемдер теориялық тұжырымдарды нақты құжаттық материалдармен жүйелі түрде тексеруге мүмкіндік берді.

Талдау бірлігі ретінде жеке мекеме емес, нақты басқару әрекеті алынды. Әрбір эпизод бойынша оқиғаның күні, әрекет етуші орган, нысана болған аумақ, пайдаланылған ресурс, жергілікті жауап және байқалған нәтиже белгіленді. Мұндай талдау матрицасы бір атаумен немесе бір саяси режим аясында жұмыс істеген органдардың нақты әкімшілік мүмкіндіктерін салыстыруға жағдай жасады. Себептік тізбек құқықтық шешімнен бастап өкіл жіберу, ресурс жинау, жергілікті қарсылық немесе келісім, құзырет дауы және әкімшілік бекіту сатылары бойынша тексерілді. Болжамға қайшы келетін деректер де талдаудан шығарылған жоқ. Мысалы, орталық өкімнің орындалмауы немесе бұрынғы мекеменің жаңа органмен қатар қызметін жалғастыруы әкімшілік биліктің біркелкі қалыптаспағанын көрсететін дерек ретінде пайдаланылды.

Датасы күмәнді немесе шығу тегі анық емес хабарлар дәл хронология құруға тікелей пайдаланылмады. Алайда олардың мазмұны бірнеше тәуелсіз деректе қайталанып, негізгі үдеріспен сәйкес келген жағдайда олар оқиғаның бағытын сипаттайтын жанама айғақ ретінде қарастырылды. Бұл тәсіл деректердің толық еместігін ескеруге және бір ғана дерек көзінің негізінде кең қорытынды жасау қаупін азайтуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің хронологиялық шегі 1917 жылғы Ақпан революциясынан 1920 жылы Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесінде бекітілуіне дейінгі аралықты қамтиды. Географиялық шекке Маңғышлақ уезі, Форт-Александровск, оған жалғасқан Адай болыстары және әкімшілік шешімдерге тікелей ықпал еткен Ойыл–Гурьев–Астрахан–Красноводск желісі енгізілді. Мұндай кеңістік көшпелі қауым мен порттық уездің арасындағы саяси, экономикалық және коммуникациялық байланыстарды қазіргі облыстық шекаралармен шектемей қарастыруға мүмкіндік береді.

Деректердің басым бөлігін билік органдары қалыптастырғандықтан, қарапайым ауыл тұрғындарының ұстанымдары мен күнделікті тәжірибесі көбіне жанама түрде көрінеді. Сонымен қатар барлық бұйрықтардың әрбір ауылда қалай орындалғанын толық қалпына келтіру мүмкін емес. Сондықтан зерттеу нәтижелері бүкіл уезд аумағындағы басқару тәжірибесінің біркелкі сипатын білдірмейді, керісінше құжаттарда тіркелген негізгі әкімшілік үдерістер мен олардың өзгеру бағыттарын сипаттайды. Осы шектеулерді ескере отырып, архивтік деректерді өзара салыстыру, теориялық индикаторлар арқылы жүйелеу және басқару әрекеттерін жеке талдау Маңғышлақтағы билік институттарының қалыптасуын тарихи контекстпен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Империялық аппараттың ыдырауы және институционалдық қабаттасу, 1917 жыл

Ақпан революциясы Маңғышлақтағы патшалық биліктің символдық негізін жойды, бірақ басқарудың материалдық инфрақұрылымын бірден алмастырмады. Уезд Закаспий облысы құрамында қалып, Форт-Александровск әкімшілік орталық қызметін жалғастырды. Уақытша өкімет енгізген комиссарлық институтты полковник Васильев атқарды; сонымен қатар қалада жергілікті атқару комитеті құрылды. Кейін Васильевтің уездік солдат, жұмысшы және шаруа депутаттары кеңесінің төрағасы ретінде көрінуі кадрлық сабақтастықты аңғартады. Революциялық атаулар өзгергенімен, басқару бұрынғы кеңсе білімі мен әскери беделге сүйенді (Қазақстан тарихы, 2002; Ижанов, 2015а).

1916 жылғы тыл жұмыстарына алу салдарын реттеу жаңа биліктің легитимдік сынағына айналды. 1917 жылғы 5 мамырдағы қаулы реквизицияланған адамдарды әскери ведомство есебінен елге қайтаруды және жаңа топтарды жөнелтуді тоқтатуды белгіледі. Маңғышлаққа бұл шешім 9 мамырда жеткізілді. Оған дейін Түрікмен болысынан алынған 150 адамның көктемгі балық маусымына қатысуы үшін жөнелтілуі уақытша кейінге шегерілген еді; наурыз ортасынан бастап шектеу жалпы сипат алды (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.). Бұл жерде орталықтың саяси шешімі жергілікті шаруашылық күнтізбесімен қабысып қана орындалды. Жаңа билік әділеттілік уәдесін тасымал, қаржы және жұмыс берушімен келісу арқылы материалдандыруға мәжбүр болды.

Болыстық сайлау тәртібін өзгерту бастамасы да қабаттасудың мазмұнын ашады. Уездік комиссар бұрынғы сайлаудың руаралық бәсекені, параны және қысымды күшейтетінін айтып, мұсылман ұйымы өкілдерімен жаңа нұсқаны талқылады. Үміткерлер тең бағаланса жеребе, өзгеше бағаланса жабық дауыс беру ұсынылды; азық-түлік тапшылығына байланысты сайлауды 1918 жылдың көктеміне дейін шегеру мәселесі көтерілді (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.). Бұл жоба толық демократиялық үзілістен гөрі ескі болыстық институтты жаңа рәсіммен заңдастыру әрекеті еді. Веберлік тұрғыдан билік дәстүрлі беделді құқықтық рәсімге аударуға ұмтылды, бірақ оның орындалуы жергілікті келісімге тәуелді болды.

1917 жылы қос өкіметтен күрделірек көп институтты тәртіп қалыптасты. Комиссар, атқару комитеті, мұсылман ұйымы, әскери гарнизон және кеңес бір-бірінің қызметін толықтырды әрі шектеді. Скочпол сипаттаған мемлекеттік аппарат күйреуі Маңғышлақта әкімшіліктің жоғалуынан гөрі бұйрық көздерінің көбейіп, олардың иерархиясының бұзылуынан байқалды. Осы өтпелі орта кейінгі институттарға кадр, кеңсе тәжірибесі және аумақты сипаттайтын әкімшілік тіл қалдырды.

Кеңестердің құрылуы және күнделікті басқарудың кеңеюі, 1917 жылғы қараша - 1918 жылғы көктем

1917 жылғы 22 қарашада Форт-Александровскіде жұмысшы, солдат, шаруа және мұсылман депутаттарының уездік кеңесі құрылды. Оның 19 мүшесі гарнизон жауынгерлерін, қазақ және орыс жұмысшылары мен шаруаларын, пошта-телеграф қызметкерлерін және жергілікті зиялыларды қамтыды. Төраға болып Г. А. Атанасов, хатшы болып Ж. Маймақов сайланды; азық-түлік, денсаулық сақтау және әскери бөлімдер ұйымдастырылды. 1918 жылғы 3 қаңтарда атқару комитеті құрылып, көп ұзамай оның басшылығы ауыстырылды (Ижанов, 2015а, 233-б.). Құрамның әркелкілігі жаңа органға өкілдік сипат берді, ал басшылықтың тез ауысуы оның ережелері әлі орнықтағанын көрсетті.

Кеңестің нақты ықпалы күнделікті тапшылықты реттеу кезінде байқалды. 29 қаңтардағы мәжіліс жерді, су көздерін және теңіз жағалауы ресурстарын қоғамдық меншік деп жариялады. Азық-түлік бөлімі астық пен негізгі тауарларды есепке алып, баға белгіледі және рұқсатсыз сыртқа шығаруға шектеу қойды. Санитарлық комиссияның, емдеу орындары мен көшпелі жасақтардың ұйымдастырылуы, жеке кәсіпшіліктегі тұздың халыққа берілуі және балықшылар артелінің құрылуы кеңестің инфрақұрылымдық қызметін кеңейтті. Маннның ұғымымен айтқанда, кеңес қоғамға енуге әрекет жасады, алайда көлік, азық және медицина ресурстарының тапшылығы оның мүмкіндігін шектеді.

Әкімшілік аумақ та қайта қаралды. 1918 жылғы наурыздағы Закаспий облысы бұйрықтарымен І Бозашы болысының бірнеше ауылы бөлініп, IV Бозашы болысы құрылды, ал Жеменей болысының бірқатар ауылдары І Бозашыға берілді (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95-96-пп.). Бұл өзгеріс кейінгі Адай уезінен ауқымы жағынан әлдеқайда кіші болғанымен, аумақтың әлеуметтік құрам мен басқару қолайлылығына қарай қайта жіктеле алатынын көрсетті. Яғни кеңестік аумақтық саясат 1920 жылы кенеттен туған жоқ; оның әкімшілік тәжірибесі 1918 жылғы болыстық түзетулерден басталды.

Наурыздың соңында жергілікті қазақ жастары мен тыл жұмысынан қайтқандар қатысқан Қызыл еріктілер ротасының құрылуы кеңестің мәжбүрлеу қабілетін күшейту талпынысы болды. Оны ұстауға азық-түлік басқармасынан 80 мың рубль бөлу әскери және азаматтық ресурстың арасы әлі ажырамағанын аңғартады. Тиллидің қисыны бойынша, соғысқа дайындық аппаратты ресурсты есептеуге мәжбүр етті. Маңғыстауда тұрақты салық жүйесі қалыптаспағандықтан, рота уақытша аударымға, айырбасқа және жергілікті келісімге сүйенді. Кеңес осы жағдайда өкілдік, шаруашылық реттеу және әскери үйлестіру міндеттерін қатар атқарды.

Азамат соғысы және төтенше басқарудың орнығуы, 1918-1919 жылдар

1918 жылдың жазынан Каспий-Закаспий кеңістігіндегі жағдай түбегейлі өзгерді. Ашхабадта большевиктерге қарсы Закаспий уақытша өкіметінің құрылуы, британ күштерінің араласуы, Бакудегі кеңестік биліктің құлауы және Орал казактарының белсенділігі теңіз жолдарын тұрақсыздандырды (Иностранная военная интервенция..., 1963; Толстов, 1921). Форт-Александровск порты әскер, азық-түлік және ақпарат қозғалысын қамтамасыз етті. Байланыс үзілген сайын кемеге, қаруға және қор қоймасына қол жеткізген күш жергілікті билікке нақты ықпал етті.

Ә. Жангелдин басқарған экспедиция жергілікті көлік пен бағыт туралы білімнің маңызын дәлелдейді. Түркістанға жеткізілуге тиіс қару-жарақ пен қаржы Красноводск бағыты жабылған соң Форт-Александровскіге бұрылды. Деректерде 600 адамдық жасақ, 68 млн рубль қаржы және Царицын-Астрахан бағыты арқылы жеткізілген әскери жүк аталады (Олейник, 1961; Радкевич, 1959). Жергілікті халық берген 600 түйе мен 600 жылқы экспедицияны теңіз портынан ішкі дала жолына шығарды. Орталықтан келген ресурс жергілікті көлік желісіне қосылған кезде ғана пайдаланылды. Мигдал тәсілі бұл жағдайды мемлекеттің жергілікті қоғаммен келісу арқылы әрекет етуі деп түсіндіруге негіз береді.

1918 жылғы 25 қыркүйекте Қаратөбеде он екі болыс өкілдері қатысқан жиын жылжымалы Адай ревкомын құрып, төрағалыққа Т. Әлниязулы, орынбасарлыққа Ә. Жангелдинді белгіледі. Ревком қауымдар арасындағы саяси байланысты сақтап, кеңестік орталыққа бағдар ұсынды. Оның аумақтық талабы Маңғышлақтағы порттық әкімшіліктен өзгеше, көшпелі болыстардың қозғалыс кеңістігіне сүйенді. Сөйтіп, Фортқа негізделген уездік-теңіздік басқару мен Ойыл-дала желісіне негізделген адайлық саяси бірігу қатар қалыптасты.

1919 жылы Форт-Александровск бірнеше рет қолдан қолға өтті. 30 сәуірде кеңестік флотилия қаланы алды; 21 мамырдағы шайқастардан кейін кеңес жасақтары шегінді; 30 шілдеде ақ казак бөлімдері бақылауды қалпына келтірді (Бейсембаев & Пахмурный, 1960; Ижанов, 2015b). Сайланған кеңестің қалыпты мерзімі мен рәсімі мұндай жағдайда сақталмады. №176 бұйрық ревкомды кеңестер шақырылғанға дейінгі жоғарғы жергілікті билік деп жариялап, бұрынғы комиссариатты таратты. Сонымен бірге күнделікті қызмет атқаратын мекемелер жұмысын уақытша жалғастырды. Жоғарғы саяси орган ауысқанымен, әкімшілік аппараттың бір бөлігі сақталды.

Азық-түлік дағдарысы төтенше биліктің нақты шегін ашты. Нанды тәулігіне ширек фунт мөлшерінде үлестіру ұсынысы, Порт-Петровск арқылы айырбас іздеу және кәсіпшіліктер қорын есептеу әкімшілік өміршеңдіктің азыққа тәуелді екенін аңғартады (МАМО, 294-қ., 1-т., 1-іс, 3-4-пп.). Ревком мәжбүрлеу құралына ие болды, бірақ теңіз жолы мен мал беретін ауылдарсыз тұрақты жабдықтау орната алмады. Биліктің орталықтануы жергілікті делдалдарға тәуелділікті азайтқан жоқ.

1920 жылғы билікті қалпына келтіру және құзырет бәсекесі

1920 жылғы 4-5 сәуірде Еділ-Каспий флотилиясы Форт-Александровскіні алды. Құжаттарда екі генерал, 70 офицер және 1096 казактың тұтқындалғаны, В. Толстов тобының бір бөлігінің оңтүстікке кеткені және көп мөлшерде күміс қолға түскені көрсетіледі (МАМО, 17-к., 1-т., 15-іс, 137-п.; Толстов, 1921). 6 сәуірде Н. Оңғалбаев төраға, Шпанов орынбасар, А. Көбеев хатшы болған жергілікті кеңес сайланды. Бұл сайлау билікті азаматтық қалыпқа қайтару талпынысы еді, бірақ әскери міндеттердің аяқталмауы ревкомдық басқаруды қайта алға шығарды.

Наурыз айының соңында Қазревком Маңғышлақ пен Адай болыстарының болашақ бағыныстылығын талқылап, арнайы өкіл жіберді. Талқылауда әкімшілік шекараны тек бұрынғы облыстық бөлініспен емес, қауымдардың Ойыл бағытына көшуі, саудасы және байланысымен негіздеу байқалды (Ижанов, 2015а; Ақанов, 2017). 12 маусымда Адай уезін ұйымдастыру жөніндегі шешім Түркістан жүйесі шеңберінде іске асырыла бастады. Алайда құқықтық шешімнің жергілікті орындауға айналуы бірден болған жоқ: Форттағы Маңғышлақ органдары Закаспий облысына, Ойылдағы Адай ревкомы қалыптасып келе жатқан Қазақ автономиясына бағдар ұстанды.

Құзырет дауы 1920 жылғы жазда айқын көрінді. Т. Әлниязов Маңғышлақ болыстарында мал дайындауды тоқтату және қазақ қызметкерлерін Ойылға жіберу жөнінде нұсқау берді. Закаспий облыстық ревкомы Адай ревкомының бұл аумақтағы өкілеттігін мойындамағандықтан, П.Холодков талаптарды орындаудан бас тартты. Келіспеушіліктің негізінде аумақты қай органның ресурстық базасы деп тану мәселесі жатты. Мал жинауды, кадр шақыруды және үгіт жүргізуді бақылаған орган болыстарға нақты юрисдикция орнататын. Осы тұрғыдан құзырет дауы әкімшілік картаға тіркелген ресурстық өкілеттік үшін күресті білдірді.

8 маусымда Форт-Александровскіде өткен болыс өкілдері кеңесі Маңғышлақ пен іргелес Адай болыстарынан 11-армия қажетіне 10 мың қой жинау туралы мәселені қарады. Міндеттемелер болыстарға бөлініп, жинау мерзімі белгіленді. Бұл дерек Тилли сипаттаған соғыс пен мемлекет құру байланысын жергілікті жағдайда нақтылайды. Мал дайындау міндеті өкілдер кеңесі арқылы келісіліп, діни күнтізбе мен шаруашылық жағдайы ескерілді. Бұйрықты орындау үшін билік жергілікті әлеуметтік уақытқа бейімделді.

29 шілдеде П. Холодков уездік ревком төрағасы болып тағайындалды. Келесі күні атқару комитеті таратылып, кеңестер съезіне дейін билік ревкомға берілді. Аумақтық қайта құру кезінде бір орталықтан жедел өкім шығару қажеттігі бұл шешімді жеделдетті. Ревкомның нақты ықпалы алдымен Форт пен оған жақын елді мекендерде сезілді. Шалғай болыстармен байланыс өкілдер, мал дайындау комиссиялары және қатынас жолдары арқылы жүргізілді. Инфрақұрылымдық биліктің біркелкі таралмауы «кеңес билігі орнады» деген датаның шартты екенін аңғартады.

Адай уезінің құрылуы: аумақтық бейімделудің нәтижесі

1920 жылғы 26 тамыздағы БОАК пен РКФСР ХКК декреті Қырғыз (Қазақ) АКСР-ін құрды және Маңғышлақ уезі мен Красноводск уезінің 4 және 5-Адай болыстарын жаңа автономия аумағына енгізудің құқықтық негізін қалады. 25 қазанда Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесіндегі мәртебесі бекітіліп, жаңа уезді республикалық органдарға тікелей бағындыру көзделді (Ижанов, 2015b; Ақанов, 2017). Жалпы адайлық съезде Т. Әлниязов төраға, С. Жұбаев орынбасар, Х.Жаналиев мүше болған ревком құрылды. Әкімшілік орталық әуелі Ойылдан Көпадаға, кейін Форт-Александровскіге ауысты. Осы қозғалыс көшпелі дала желісі мен порттық аппаратты бір уезд аясында байланыстыру ізденісін байқатады.

Адай уезінің құрылуына төрт жағдай тікелей ықпал етті: Адай болыстарының маусымдық көші-қоны, Ойыл және Гурьев бағытындағы сауда, Форт-Александровск портының логистикалық мүмкіндігі, Қазақ автономиясының батыс аумағын тұтастандыру мүддесі. Бұған дейінгі болыстық қайта бөлу, жылжымалы ревком және 1920 жылғы құзырет дауы жаңа уездің әлеуметтік-саяси алғышарттарын қалыптастырды. Орталық декрет осы дайындықты құқықтық нормаға айналдырды.

Жаңа ревкомға әкімшілік ұйымдастырумен бірге азық-түлік, сауда, ағарту және шаруашылықты қалпына келтіру міндеттері жүктелді. Бұрынғы әскери қорды пайдалану, Астраханмен айырбас жасау, мал өнімдерін өткізу, балық пен отын жеткізу аумақтық шешімнің экономикалық мазмұнын ашты. Уезд шекарасы осы қызметтерді ұйымдастыратын органның құзыретін белгіледі. Аумақтық бейімделу кеңестік институттарды күнделікті қайта өндірудің шартына айналды.

Нәтижелер бес кезеңнің өзара жалғасқанын көрсетеді. Әр кезең алдыңғы институтты толық жойған жоқ: комиссарлық кеңсенің кадры кеңеске өтті; кеңестің салалық бөлімдері ревком кезеңінде қажет болды; жылжымалы Адай ревкомының аумақтық талабы автономия шекарасында заңдастырылды. Үзіліс пен сабақтастықтың осы бірлігі «үзілісті институционалдану» моделінің негізгі эмпириялық мазмұнын құрайды.

2-кесте.

Маңғыстаудағы үзілісті институционалданудың кезеңдері

Кезең	Басым институт	Негізгі механизм	Институционалдық нәтиже
I. Наурыз-қазан 1917	Комиссар, атқару комитеті, қоғамдық ұйымдар	Қабаттасу	Ескі аппарат сақталып, жаңа легитимдік рәсімдер ізделді
II. Қараша 1917 - көктем 1918	Уездік кеңес және атқару комитеті	Функционалдық кеңею	Азық, денсаулық, сауда, табиғи ресурс және аумақ реттелді
III. Жаз 1918 - 1919	Әскери органдар және ревкомдар	Төтенше алмастыру	Сайланбалы билік үзіліп, мәжбүрлеу мен ресурс бір орталыққа шоғырланды
IV. Қаңтар-шілде 1920	Маңғышлық және Адай ревкомдары	Құзырет бәсекесі	Форт пен Ойылдың аумақтық талаптары ресурстық мобилизацияда қалыптасты
V. Тамыз-қазан 1920	Қазақ АКСР органдары және Адай ревкомы	Аумақтық бейімделу	Порттық уезд пен Адай болыстары жаңа әкімшілік кеңістікке біріктірілді

Ескерту. Кезеңдеу архивтік деректерді проблемалық-хронологиялық талдау нәтижесінде жасалды.

Зерттеу Маңғыстаудағы кеңестік институттанудың орталықтан тараған дайын үлгіні қайталамағанын анықтады. Вебер сипаттаған құқықтық-рационалды тәртіп тұрақты құзыретке, жазбаша ережеге және маманданған аппаратқа сүйенеді. 1917-1920 жылдары хаттама, бөлім, бұйрық және есеп жүргізу тәжірибесі сақталды, ал оларды шығаратын жоғарғы орган бірнеше рет ауысты. Саяси легитимдік үзілген кезеңдердің өзінде кеңсе рәсімдері жалғаса берді. Комиссарлық аппараттан кеңеске, одан ревкомға өткен тәжірибе жаңа биліктің жұмысын жеңілдетті, бірақ ескі кадр мен рәсімге тәуелділік жаңарудың шегін де белгіледі.

Скочполдың мемлекеттік күйреу ұғымы Маңғыстауда басқару иерархиясының бөлшектенуі арқылы байқалды. 1917 жылы бірнеше орган қатар қызмет етті. 1918-1919 жылдары портты бақылаған әскери күш жоғарғы билікті де иеленді. Соған қарамастан аурухана, азық есебі, байланыс және кәсіпшілік сияқты күнделікті қызметтердің бір бөлігі жалғасты. Саяси-егемендік деңгейінде терең үзіліс орын алса, әкімшілік-қызметтік деңгейде ішінара сабақтастық сақталды. «Үзілісті институционалдану» осы екі қозғалыстың өзара байланысын сипаттайды.

Тилли мен Маннның тұжырымдары ресурстық деректермен расталады, ал жергілікті материал олардың қолданылу шартын нақтылайды. Еуропалық мемлекет құру моделінде соғыс тұрақты салық пен орталық аппараттың өсуіне түрткі болды. Маңғыстауда 80 мың рубль аудару, 10 мың қой міндеттемесі, 600 түйе мен 600 жылқы беру, нан нормасы және айырбас саудасы

соғыс пен басқаруды өзара байланыстырды. Көшпелі шаруашылық пен портқа тәуелділік билікті келіссөз жүргізуге мәжбүр етті. Мал жинау маусымы, ораза мерзімі, жайылым бағыты және теңіз қатынасы ескерілмесе, ресми бұйрық орындалмайтын. Мәжбүрлеу жергілікті әлеуметтік уақытпен келісілген мобилизация түрінде іске асты.

Тарихи институционализм тұрғысынан 1920 жылғы аумақтық шешім «сыни тоғыс» болды. Империялық шекара Форттың Закаспийге бағынысын, кеңсе жүйесін және порттық байланыстарын орнықтырды. Революция бұл ізді жойған жоқ. Оған Ойылдағы Адай ревкомы мен Қазақ автономиясының жобасы қосылды. Порттық әкімшілік сақталып, оның саяси бағынысы жаңа республикаға көшті, ал көшпелі болыстар сол орталықпен бір уезд құрамына енді. Норт пен Пирсон сипаттаған жолға тәуелділік Махони мен Телен талдаған қабаттасу және қайта бағытталу механизмдерімен осылай ұштасады.

Мигдалдың мемлекет-қоғам қатынасы Адай уезінің пайда болуындағы жергілікті әрекетті бағалауға көмектеседі. Болыс өкілдері, мұсылман ұйымы, әскери қызметтен оралғандар, кәсіпшілік жұмысшылары және жергілікті қайраткерлер сайлау тәртібін талқылады, көлік берді, кеңес пен ревком құрамына кірді, әкімшілік бағыт жөніндегі үгітке қатысты. Бұл әрекет толық ерікті жағдайда жүрген жоқ. Соғыс, азық тапшылығы және қарулы күштердің теңсіздігі таңдау аясын тарылтты. Соған қарамастан билік жергілікті қоғамның көлік, мал және байланыс желілерінсіз өз шешімін орындай алмады.

Авторлық модельдегі төрт механизм бірін-бірі толықтырады. Институционалдық қабаттасу аппараттық жадты сақтады. Төтенше алмастыру дағдарыс кезінде шешім қабылдауды жеделдетті. Мәжбүрлеу мен ресурстың байланысы әр органның нақты қуатын айқындады. Аумақтық бейімделу осы тәжірибелерді салыстырмалы тұрақты кеңістікке бекітті. Механизмдердің түйісуі Адай уезін уақытша әскери басқарудан тұрақты әкімшілік құрылымға қарай жылжытты.

Бұл тұжырым Маңғыстау мысалын Орталық Азияның кеңірек тарихымен байланыстырады. Қазіргі әдебиет орталық пен периферияны өзара құралатын кеңістік ретінде түсіндіреді (Khalid, 2021b; Laruelle, 2021; Lottholz & Bonacker, 2022). Маңғыстау материалы осы пікірді ерте кеңестік кезеңге қолдануға негіз береді. Орталық автономия шекарасын белгіледі, ал оның нақты мазмұнын жергілікті көші-қон, айырбас, порт және ревком тәжірибесі қалыптастырды. Империядан кейінгі кеңістікте бұрынғы әкімшілік іздер, балама саяси жобалар және қауымдық байланыстар қатар әрекет етті.

Балама түсіндірмелер мәселенің жекелеген қырларын ашады. Ұлттық-аумақтық межелеу тәсілі құқықтық актінің маңызын дұрыс бағалайды, бірақ дәл осы болыстар мен Форттың бір құрылымға ену себебін толық ашпайды. Әскери қажеттілік Азамат соғысы кезіндегі жедел шешімдерді түсіндіреді, алайда уезд құрылғаннан кейін ағарту, сауда және денсаулық сақтау міндеттерінің жалғасуын қамтымайды. Жангелдин, Әлниязов және Холодковтың бастамасы да елеулі болды. Оның нәтижесі көлік, құжат, өкілдік және аумақтық қолдау болған кезде орнықты. Ұсынылған модель осы факторларды бір себептік құрылымда қарастырады.

Дәлелдердің салмағы барлық кезеңде бірдей емес. 1917 жылғы сайлау мен реквизиция жөніндегі қор материалдары рәсім мен мерзімді нақтылайды, ал 1918-1919 жылдардағы билік ауысулары көбіне әскери есептер мен кейінгі естеліктер арқылы қалпына келтіріледі. Осы айырма жекелеген тұлғалардың ниеті туралы кесімді тұжырым жасауға жол бермейді. Соған қарамастан тәуелсіз сипаттағы деректердің порт, көлік, азық және өкілдік мәселелерінде тоғысуы негізгі себептік тізбектің сенімділігін арттырады. Оқиға уақытына жақын құжатқа берілген басымдық пен қайшы хабарларды жасырмай көрсету түсіндірудің тек нәтижеге ыңғайланып құрылмағанын дәлелдеуге көмектеседі. Нәтижесінде модель дәлелдің қуаты мен әлсіз тұсын қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған модельді кез келген революциялық өңірге өзгеріссіз көшіру дұрыс болмайды. Маңғыстауда порт пен көшпелі шаруашылықтың қатар болуы ресурстық келіссөзге ерекше мағына берді. Теміржолға немесе отырықшы егіншілікке сүйенген уездерде инфрақұрылымдық биліктің басқа көрсеткіштері басым болуы ықтимал. Сондықтан салыстырмалы зерттеу кезінде

төрт механизм сақталғанымен, олардың құжаттық индикаторлары өңірдің шаруашылық және қатынас жүйесіне бейімделуі қажет.

Ғылыми жаңалық үш нәтижеден көрінеді. Маңғыстаудағы кеңес институттарының қалыптасуы бес кезеңге бөлініп, кезеңдер арасындағы сабақтастықтың нақты тетіктері анықталды. Адай уезінің құрылуы 1917 жылдан жиналған әкімшілік, ресурстық және аумақтық тәжірибенің қорытындысы ретінде түсіндірілді. Сонымен қатар құжаттық дерекпен тексерілетін төрт индикаторы бар «үзілісті институционалдану» ұғымы ұсынылды. Бұл модель билік бірнеше рет ауысқан басқа шекаралық өңірлерді салыстырмалы зерттеуде де қолданылуы мүмкін.

Қорытынды

1917-1920 жылдардағы Маңғыстау тәжірибесі кеңестік басқарудың бірнеше кезең арқылы қалыптасқанын дәлелдейді. Ақпан революциясынан кейін бұрынғы уездік аппарат, комиссарлық басқару, атқару комитеттері, мұсылман ұйымдары мен кеңестер қатар өмір сүрді. Институционалдық қабаттасу кадрлық және кеңселік қорды сақтап, легитимдік иерархиясын тұрақсыз етті. Қазан төңкерісінен кейін кеңестердің өкілеттігі артты. Олардың нақты қуаты азық-түлік, байланыс, медицина және қауіпсіздік саласындағы күнделікті қызметтерді ұйымдастыру қабілетімен өлшенді.

Азамат соғысы биліктің үзілуін тереңдетіп, сайланбалы кеңестерді ревкомдардың төтенше алмастыруына жол ашты. Ревкомдар саяси және әскери өкілеттікті шоғырландырды, бірақ бұрынғы мекемелерді сақтап, жергілікті өкілдер мен ресурстық желілерге сүйенуге мәжбүр болды. Жангелдин экспедициясының жергілікті көлікке тәуелділігі, азық айырбасы, мал міндеттемелері және порт үшін күрес кеңестік мемлекеттіліктің материалдық негізін көрсетті. Мәжбүрлеу мен келісу қарама-қарсы емес, бір мобилизациялық тәжірибенің екі жағы болды.

Адай уезінің құрылуы осы процестердің аумақтық қорытындысы болды. Ойылдағы Адай ревкомы мен Форттағы Маңғышлақ органдарының құзырет тартысы көшпелі болыстарды басқару, олардың ресурсын жұмылдыру және саяси бағытын белгілеу мәселелерін қамтыды. 1920 жылғы декреттер Форттың порттық инфрақұрылымын Адай болыстарының көші-қон және сауда кеңістігімен жаңа республика шеңберінде біріктірді.

Зерттеу гипотезасы деректермен расталды: Маңғыстауда кеңестік басқару «үзілісті институционалдану» арқылы қалыптасты. Қабаттасу, төтенше алмастыру, мәжбүрлеу-ресурстық тоғысу және аумақтық бейімделу өзара байланыста әрекет етті. Мемлекеттік институттың өміршеңдігін саяси үзілістер арасында аппараттық жадты сақтау, жергілікті ресурспен келісу және әлеуметтік кеңістікті әкімшілік шекараға айналдыру қабілеті айқындалды.

Кейінгі зерттеулер ауылдық деңгейдегі хаттамаларды, ауызша тарихты және көрші уездердің материалдарын қосып, қарапайым қауымдардың таңдауы мен қарсылығын тереңірек талдауы қажет. Адай уезін Бөкей, Торғай және Қарақалпақ өңірлеріндегі төтенше басқару тәжірибесімен салыстыру «үзілісті институционалдану» моделінің қолданылу шегін нақтылайды.

Қаржыландыру

Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы

Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі

А.Қ. Нұрманова – тұжырымдамалау, әдіснама, зерттеу жүргізу, бастапқы мәтінді жазу; *К.М. Жаулин* – ғылыми жетекшілік, валидация, формалды талдау, мәтінді сыни редакциялау; *С.Б. Китигулов* – ресурстар, архивтік деректерді тексеру, мәтінді сыни редакциялау. Барлық авторлар қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады.

Г.Е.Өтесова – өңірлік контексті нақтылау, мәтінді сыни редакциялау. Барлық авторлар қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады.

Деректердің қолжетімділігі

Зерттеуде пайдаланылған барлық бастапқы құжат ашық ресми интернет-ресурстарда қолжетімді; олардың тұрақты сілтемелері References бөлімінде берілген.

Әдебиеттер:

Абланова, Э. А. (2023). Революционные комитеты как первый орган политической власти по советизации территории Мангистау. *Вестник Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова*, 71(4), 16-30. <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.02>

Ақанов, Қ. (2017). Оренбург как столица автономного Казахстана (1920-1925 гг.): причины выбора и попытки поиска альтернатив. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы*, 6(4), 160-165.

Антонов, Е., Лемон, Э., & Муллоджонов, П. (2021). Academic freedom in Tajikistan: Comparing the university experiences of students at home and abroad. *Central Asian Survey*, 40(4), 592-610. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1925631>

Бейсембаев, С., & Пахмурный, П. (Ред.). (1960). *Казахстан в огне гражданской войны: Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Казахстане*. Алма-Ата.

Бонакер, Т., & Лоттхольц, Ф. (2022). The post-imperial politics of security and depoliticisation in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 310-334. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020217>

Вебер, М. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Гайда, Ф. А. (2017). Временное правительство: принципы политики в контексте развития революционных процессов в России весной-летом 1917 г. *Исторические исследования*, 6, 17-34.

Ижанов, З. (2015а). *Мангышлак. 1847-1920 гг.: Сборник архивных документов* (Д. Ижанова, Сост.). Экономика.

Ижанов, З. (2015b). *Ащы сабақтар* (Д. Ижанова, Құраст.). Экономика.

Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. 1: Май 1918 г. - сентябрь 1919 г.: Документы и материалы. (1963). Издательство Академии наук Казахской ССР.

Кассымбекова, Б., & Чокобаева, А. (2021). On writing Soviet history of Central Asia: Frameworks, challenges, prospects. *Central Asian Survey*, 40(4), 483-503. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1976728>

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95-96-пп.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) (3-т.). (2002). Атамұра.

Маликов, Ф. (1972). *Февральская буржуазно-демократическая революция в Казахстане*. Наука.

Манн, М. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185-213. <https://doi.org/10.1017/S0003975600004239>

Маңғыстау облысының мемлекеттік архиві. 17-қ., 1-т., 15-іс, 137-п.

Маңғыстау облысының мемлекеттік архиві. 294-қ., 1-т., 1-іс, 3-4-пп.

Марат, Э. (2021). Introduction: 30 years of Central Asian Studies-the best is yet to come. *Central Asian Survey*, 40(4), 477-482. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1994921>

Марковиц, Л. П., & Радниц, С. (2021). Studying states and regimes in Central Asia: Political development on the periphery. *Central Asian Survey*, 40(4), 576-591. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1935734>

Махони, Дж. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, 29, 507-548. <https://doi.org/10.1023/A:1007113830879>

Меропан, Н., & Рахматуллаев, Б. (2022). Authoritarianism, ethnic management and de-securitisation in Kyrgyzstan and Uzbekistan. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 237-265. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2032603>

Мигдал, Дж. С. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.

Норт, Д. К. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.

Нұрманова, А. Қ. (2025). Ахмет Тезекбайұлының өмірі мен шығармашылығы: Кеңестік кұғын-сүргін және ұлттық күрес. *Yessenov Science Journal*, 1(50), 278-285. <https://doi.org/10.56525/UOES7583>

Олейник, А. (1961). Подвиг отряда Алиби Джангельдина. *Военно-исторический журнал*, 10, 122-127.

Пирсон, П. (2000). Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review*, 94(2), 251-267. <https://doi.org/10.2307/2586011>

Радкевич, Ф. Т. (Ред.). (1959). *Боевой путь войск Туркестанского военного округа: Краткий военно-исторический очерк*. Воениздат.

Рудзите, Л., & Ключевска, К. (2021). Modernisation and development in Central Asia. In R. Isaacs & E. Marat (Eds.), *Routledge handbook of contemporary Central Asia* (pp. 330-345). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977-28>

Скочпол, Т. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.

Смил, Дж. Д. (2015). *The “Russian” Civil Wars, 1916-1926: Ten years that shook the world*. Oxford University Press.

Телен, К. (2004). *How institutions evolve: The political economy of skills in Germany, Britain, the United States, and Japan*. Cambridge University Press.

Тилли, Ч. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992 (Rev. ed.)*. Blackwell.

Толстов, В. С. (1921). *От красных лап в неизвестную даль*. Типография издательства товарищества «Пресса».

Тутумлу, А. (2021). Central Asia: From dark matter to a dark curtain? *Central Asian Survey*, 40(4), 504-522. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1991886>

Халид, А. (2021a). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Халид, А. (2021b). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debating the secular state and religious revival. *Central Asian Survey*, 40(4), 539-554. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1923458>

Шик, С. (2022). Politics of stability in Kazakhstan: Informal institutions and regime maintenance. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 266-287. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2034746>

Collins, K. (2023). *Politicizing Islam in Central Asia: From the Russian Revolution to the Afghan and Syrian jihads*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197685068.001.0001>

Cooley, A. (2021). On the brink and at the world's edge: Western approaches to Central Asia's international politics, 1991-2021. *Central Asian Survey*, 40(4), 555-575. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1974818>

Isaacs, R. (Ed.). (2022). *A critical reader in Central Asian studies: 40 years of Central Asian Survey*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003200338>

Isaacs, R., & Marat, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of contemporary Central Asia*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977>

Keating, S. C. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001>

Kirasirova, M. (2024). *The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's anticolonial empire*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197685693.001.0001>

Laruelle, M. (2021). *Central peripheries: Nationhood in Central Asia*. UCL Press. <https://doi.org/10.14324/111.9781800080133>

Levitsky, S., & Way, L. A. (2022). *Revolution and dictatorship: The violent origins of durable authoritarianism*. Princeton University Press.

Lottholz, P., & Bonacker, T. (2022). Understanding the post-imperial politics of security and state-society relations in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 179-193. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020492>

Penati, B. (2024). *A rural history of Soviet Central Asia: Land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004714250>

Queralt, D. (2022). *Pawned states: State building in the era of international finance*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2fwfztc>

Scarborough, I. (2023). *Moscow's heavy shadow: The violent collapse of the USSR*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/j.ctv2wr4w7v>

Zanca, R. (2021). Writing about peoples of Central Asia: Civil society, authorship, and the politics of knowledge. *Central Asian Survey*, 40(4), 523-538. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1965088>

References:

Ablanova, E. A. (2023). Revoliutsionnye komitety kak pervyi organ politicheskoi vlasti po sovetizatsii territorii Mangistau [Revolutionary committees as the first political authority for Sovietization of Mangystau]. *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova*, 71(4), 16-30. <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.02>

Akanov, Q. (2017). Orenburg kak stolitsa avtonomnogo Kazakhstana (1920-1925 gg.): prichiny vybora i popytki poiska alternativ [Orenburg as the capital of autonomous Kazakhstan: Reasons for the choice and alternatives]. *L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin*, 6(4), 160-165.

Antonov, E., Lemon, E., & Mullojonov, P. (2021). Academic freedom in Tajikistan: Comparing the university experiences of students at home and abroad. *Central Asian Survey*, 40(4), 592-610. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1925631>

Beisembayev, S., & Pakhmurnyi, P. (Eds.). (1960). *Kazakhstan v ogne grazhdanskoi voiny* [Kazakhstan in the flames of the Civil War]. Alma-Ata.

Bonacker, T., & Lottholz, P. (2022). The post-imperial politics of security and depoliticisation in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 310-334. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020217>

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 1078, folios 95-96.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 1079, folio 340.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 761, vol. 3, folio 116.

Collins, K. (2023). *Politicizing Islam in Central Asia: From the Russian Revolution to the Afghan and Syrian jihads*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197685068.001.0001>

Cooley, A. (2021). On the brink and at the world's edge: Western approaches to Central Asia's international politics, 1991-2021. *Central Asian Survey*, 40(4), 555-575. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1974818>

Gaida, F. A. (2017). Vremennoe pravitelstvo: printsipy politiki v kontekste razvitiia revoliutsionnykh protsessov v Rossii vesnoi-letom 1917 g. [The Provisional Government: Policy principles in the context of revolutionary processes]. *Istoricheskie issledovaniia*, 6, 17-34.

Inostrannaia voennaia interventsia i Grazhdanskaia voina v Srednei Azii i Kazakhstane. T. 1 [Foreign military intervention and the Civil War in Central Asia and Kazakhstan, Vol. 1]. (1963). Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

Isaacs, R. (Ed.). (2022). *A critical reader in Central Asian studies: 40 years of Central Asian Survey*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003200338>

Isaacs, R., & Marat, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of contemporary Central Asia*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977>

Izhanov, Z. (2015a). *Mangyshlak. 1847-1920 gg.: Sbornik arkhivnykh dokumentov* [Mangyshlak, 1847-1920: A collection of archival documents] (D. Izhanova, Comp.). Ekonomika.

Izhanov, Z. (2015b). *Ashchy sabaqtar* [Bitter lessons] (D. Izhanova, Comp.). Ekonomika.

Kassymbekova, B., & Chokobaeva, A. (2021). On writing Soviet history of Central Asia: Frameworks, challenges, prospects. *Central Asian Survey*, 40(4), 483-503. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1976728>

- Keating, S. C. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001>
- Khalid, A. (2021a). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.
- Khalid, A. (2021b). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debating the secular state and religious revival. *Central Asian Survey*, 40(4), 539-554. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1923458>
- Kirasirova, M. (2024). *The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's anticolonial empire*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197685693.001.0001>
- Laruelle, M. (2021). *Central peripheries: Nationhood in Central Asia*. UCL Press. <https://doi.org/10.14324/111.9781800080133>
- Levitsky, S., & Way, L. A. (2022). *Revolution and dictatorship: The violent origins of durable authoritarianism*. Princeton University Press.
- Lottholz, P., & Bonacker, T. (2022). Understanding the post-imperial politics of security and state-society relations in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 179-193. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020492>
- Mahoney, J. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, 29, 507-548. <https://doi.org/10.1023/A:1007113830879>
- Malikov, F. (1972). *Fevralskaia burzhuzno-demokraticheskaia revoliutsiia v Kazakhstane [The February bourgeois-democratic revolution in Kazakhstan]*. Nauka.
- Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185-213. <https://doi.org/10.1017/S0003975600004239>
- Marat, E. (2021). Introduction: 30 years of Central Asian Studies-the best is yet to come. *Central Asian Survey*, 40(4), 477-482. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1994921>
- Markowitz, L. P., & Radnitz, S. (2021). Studying states and regimes in Central Asia: Political development on the periphery. *Central Asian Survey*, 40(4), 576-591. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1935734>
- Megoran, N., & Rakhmatullaev, B. (2022). Authoritarianism, ethnic management and de-securitisation in Kyrgyzstan and Uzbekistan. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 237-265. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2032603>
- Migdal, J. S. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Nurmanova, A. Q. (2025). Akhmet Tezekbaiulynyn omiri men shygarmashylygy: Kenestik qugyn-surgin zhane ulttyq kures [The life and work of Akhmet Tezekbaiuly: Soviet repression and national struggle]. *Yessenov Science Journal*, 1(50), 278-285. <https://doi.org/10.56525/UOES7583>
- Oleinik, A. (1961). Podvig otriada Alibi Dzhangeldina [The feat of Alibi Dzhangeldin's detachment]. *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 10, 122-127.
- Penati, B. (2024). *A rural history of Soviet Central Asia: Land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004714250>
- Pierson, P. (2000). Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review*, 94(2), 251-267. <https://doi.org/10.2307/2586011>
- Qazaqstan tarikhı (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan from ancient times to the present] (Vol. 3). (2002). Atamura.
- Queralt, D. (2022). *Pawned states: State building in the era of international finance*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2fwfztc>
- Radkevich, F. T. (Ed.). (1959). *Boevoi put voisk Turkestanskogo voennogo okruga [The combat path of the Turkestan Military District]*. Voenizdat.
- Rudzite, L., & Kluczevska, K. (2021). Modernisation and development in Central Asia. In R. Isaacs & E. Marat (Eds.), *Routledge handbook of contemporary Central Asia* (pp. 330-345). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429057977-28>

- Scarborough, I. (2023). *Moscow's heavy shadow: The violent collapse of the USSR*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/j.ctv2wr4w7v>
- Schiek, S. (2022). Politics of stability in Kazakhstan: Informal institutions and regime maintenance. *Europe-Asia Studies*, 74(2), 266-287. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2034746>
- Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.
- Smele, J. D. (2015). *The "Russian" Civil Wars, 1916-1926: Ten years that shook the world*. Oxford University Press.
- State Archive of Mangystau Region. Fond 17, inventory 1, file 15, folio 137.
- State Archive of Mangystau Region. Fond 294, inventory 1, file 1, folios 3-4.
- Thelen, K. (2004). *How institutions evolve: The political economy of skills in Germany, Britain, the United States, and Japan*. Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992 (Rev. ed.)*. Blackwell.
- Tolstov, V. S. (1921). *Ot krasnykh lap v neizvestnuiu dal [From the Reds' clutches into the unknown]*. Pressa.
- Tutumlu, A. (2021). Central Asia: From dark matter to a dark curtain? *Central Asian Survey*, 40(4), 504-522. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1991886>
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.
- Zanca, R. (2021). Writing about peoples of Central Asia: Civil society, authorship, and the politics of knowledge. *Central Asian Survey*, 40(4), 523-538. <https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1965088>

FTAMP 11.15.25

DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.010>

Ж. Е. Ишукбаев^{1*} , Г. Б. Есетова²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

*E-mail: i.zhan65@mail.ru

МҰНАЙ КІРІСТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫҒЫНДАРҒА ӘСЕРІ: ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЗІРБАЙЖАН МЫСАЛЫНДАҒЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мен Әзірбайжан мысалында мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға ықпалы салыстырмалы түрде талданады. Зерттеудің мақсаты - мұнай-газ кірістерінің бюджетке және одан білім беру, денсаулық сақтау мен әлеуметтік қорғау бағдарламаларына өту тетіктерін анықтау, егемен қорлардың тұрақтандыру рөлін бағалау және әлеуметтік қаржыландырудың орнықтылығын күшейту жолдарын негіздеу. Зерттеу 2015-2025 жылдарды қамтитын салыстырмалы жағдайлық дизайнға, құжаттық талдауға және сипаттамалық статистикаға сүйенеді. IMF, World Bank, UNDP, OECD, ILO, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі мен Қаржы министрлігі, Әзірбайжанның Мемлекеттік статистика комитеті және SOFAZ ресми деректері өзара тексерілді. Нәтижелер екі елде де мұнай қорлары бюджеттік күйзелісті жұмсартатынын, бірақ трансферттерге тұрақты сүйену мұнайдан тыс кірістерді жұмылдыру мен шығыс тиімділігін әлсіретуі мүмкін екенін көрсетті. Қазақстанда дискрециялық Ұлттық қор трансферттері, Әзірбайжанда SOFAZ-дан бюджетке ірі трансферттер әлеуметтік міндеттемелердің тұрақтылығын мұнай циклімен байланыстырады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы - себептілік туралы артық тұжырым жасамай, мұнай кірісінен әлеуметтік нәтижеге дейінгі «қор-бюджет-бағдарлама-нәтиже» арнасын бірізді салыстыруында. Практикалық ұсыныстар фискалдық ережені күшейтуге, мұнайдан тыс кірістерді арттыруға, нәтижеге бағдарланған бюджеттеуге және адами капитал көрсеткіштерін қор трансферттерімен байланыстыруға бағытталған.

Түйін сөздер: мұнай кірістері, әлеуметтік шығындар, фискалдық тұрақтылық, Ұлттық қор, SOFAZ, адами капитал, ресурстық тәуелділік, экономиканы әртараптандыру.